

דמויות וסטריאוטיפים של יהודים בספרות הפורטוגאלית של המאות הט"ז-י"ז

משה אורפלי

א. מבוא

הפתרון הפורמלי לשאלת הנוכחות היהודית בפורטוגאל באמצעות המרה המונית כפויה בשנת רנ"ז וחטיפתם והעברתם של ילדים ונערים יהודים לאיי התנינים (Principe, São Tomé) חידדו את בעיית הנוצרים החדשים. הלחץ שכוון נגדם נועד ליצור אווירה עוינת שתביא לנישולם ולדחיקתם של הנוצרים החדשים מהחברה הפורטוגאלית.¹ תהליך זה, שראשיתו בקסטיליה במחציתה של המאה הט"ו, נעשה ארסי יותר במאות הט"ז-הי"ז הן בספרד הן בפורטוגאל.

בספרות הפורטוגאלית מהתקופה שלאחר ההמרה הכללית יש מיגוון גדול של סוגות (ז'אנרים) ויצירות שמשמשות בהן דמויות של יהודים או 'נוצרים חדשים' כמוטיבים מרכזיים או שוליים (חשוב לציין שרבים ממחברי היצירות נמנו עם חשובי הסופרים הפורטוגאליים של התקופה).² יתר על כן, חלק מיצירות אלו, כגון חיבוריו של גייל ויסנטי (Gil Vicente)³ או 'ילקוט השירה הכללי' לגארסיה די רסנדה (Cancioneiro Geral de Garcia de Resende),⁴ מצטיינות בסגולות ספרותיות טובות. עם זאת, מבחינת תוכנם של השירים, הסיפורים הקצרים, המאמרים והמחזות הנוגעים ליהודים, ניתן לראותם ככתבי תעמולה שבראש מעייניהם שאיפה להעמיק את רגשי הבוז ל'נוצרי

1 על מנגנוני הדיכוי שבאמצעותם הופעל לחץ זה עמדתי במקום אחר, ראה: אורפלי, דרשה. בדיון הפומבי על מקומם של האנוסים בחברה הפורטוגאלית (1497-1640) ובדרכים ובתכניות לפתרון שאלתם דן בהרחבה פיינגולד, הפולמוס, והניל, שאלת האנוסים, עמ' 379-400.

2 לתיאור דמותם של היהודים בסוגיות הספרותיות הפורטוגאליות, מראשיתן בסוף המאה הי"ב ועד להתגבשות התיאטרון של גייל ויסנטי בראשית המאה הט"ז, ראה: פיינגולד, התיאטרון, עמ' 23-50.

3 ראה: לאפר, עמ' 19-101; מארקז וילנאבה, עמ' 175-379; רמליו, עמ' 91-99; סאו פאיו, עמ' 167-169; סימואס, עמ' 3-19; סראיוה, עמ' 96-97; תאיסיאר, עמ' 199-219; זכרל, עמ' 83-89.

4 ראה: קרבה רושה, פרק ד' עמ' 45-66; בראמקמפ, עמ' 262-297, 311-344; רמדיוס, תעודות, עמ' 237-263; פירו טאוארס, היהודים, עמ' 397 ואילך, פיינגולד, התיאטרון, עמ' 32-40.

החדש' ולהעיר את רוח הגאווה הפורטוגאלית ואת הרצון להכניע את הכופרים המתייחדים, המכונים במפורש יהודים (judeus).

החברה הפורטוגאלית בתקופה זו, כמוה כחברות בשאר ארצות אירופה הנוצרית, הפכה את היהודי מ'האויב המדומה' של הנוצרים לדמות שייצגה אויב ממשי. הצגה זו היתה ביטוי ליחסו של הרוב כלפי הזר, השונה והמיעוט. התייחסות שלילית זו, שנבנתה במרוצת הדורות על מוסכמות ועל קלישאות, התפשטה ואחזה בהמונים בסיועה של הכנסייה הקתולית, שהפליגה בימיהביניים בהטפסה (סטריאוטיפיזציה) של היהודי עד כדי דמוניזציה ממש.⁵ מבחר הדימויים והסטריאוטיפים (דעות קדומות, קלישאות, תכונות מיוחסות, קביעות מרשיעות וטיעוני עלילה מרשיעים) הועבר במישרין מן היהודים אל 'הנוצרים החדשים', וזאת דווקא בתקופה המכונה בתולדות הספרות של חצי האי האיברי 'תור הזהב' (Siglo de oro),⁶ הלא היא תקופת הזוהר של הספרות והאומנויות, ממחצית המאה הט"ז עד למותו של ולזקו (Velázquez) בשנת 1660, ויש אומרים אף עד מותו של קלדרון די לה ברקה (Calderón de la Barca) בשנת 1681.

הסופרים הפורטוגאליים בני תקופה זו, בני זמנם של סרונטס (Cervantes) ולופי די יוגה (Lope de Vega), של קוידו (Quevedo), טירסו די מולינה (Tirso de Molina) וקלדרון די לה ברקה, בבואם לתאר דמויות יהודיות לא טרחו להישמר מסטריאוטיפים. כמה מן הדמויות הנפוצות ניתן לסווג לקבוצות:

(א) הדמות הכלכלית. דמות זו באה לתאר כביכול מציאות עכשווית של היהודי, אף-על-פי שבפועל חדל היהודי מלהתקיים בחברה הפורטוגאלית בשנת 1497 ובעלי המאמרים והיצירות לא ראו יהודי מעודם. התכונות המיוחסות ליהודים שאולות ממבחר הדימויים של ימיהביניים, ודמות היהודי נקשרת לכסף, להלוואות, לעיסוקים נחותים (סנדלר, חייט, רוכל ומוכר בדים משומשים) ולמידות השליליות האופייניות להם.

(ב) הדמות החברתית. דמות זו באה לשקף בעיקר את המעמד החברתי הנחות והשולי של היהודי מתוך התייחסות לזרותו, לשוני החברתי והתרבותי שלו. כל המטען התיאורי מתייחס ליהודים כמיעוט נדחה ושנוא, מקולל ומשמש נשוא ללעג, לזלזול ולחרפה. יש לציין שתיאור היהודים כטפילים המטפסים במערכות החברה והמבקשים להשתלט ולנצל עד תום את החברה הנוצרית האוטוכטונית ואף לרוששה הוסב אל ה'נוצרים החדשים'.

(ג) דיוקנם הדתי של כופרים ומפיצי כפירה נדרש גם הוא ככל שבגברה בפורטוגאל המתיחות בין הנוצרים החדשים לישנים, מתיחות שהגיעה לשיאים חדשים עד כדי הדרישה

5 על פורטוגאל ראה: הרקולנו, כרך א, עמ' 107-127; רמדוס, היהודים, א, עמ' 211-274; אויודו, עמ' 18-19; פירו טאוראס, מנטליות, עמ' 147-169. על ספרד ראה, בין היתר, לופו מרטינו, עמ' 187-213.

6 על מוטיבים ספרותיים המופנים נגד היהודים והיהדות בתקופת תור הזהב ראה: גלצר, עמ' 39-62; הרירו, עמ' 611-655; סילברמן, עמ' 289-301; הדוגמאות מתוך מבחר פתגמי קאסטיליה שמבא קארו בארוחה, כרך א, עמ' 92-94; הרמוסיליה, עמ' 161-169.

לגירושם הכללי מן המדינה.⁷ המוטיבים העולים כאן, מלבד גוגי הכפירה, הם ההכתמה ברצח אל, עיוורון רוחני, עקשנות עיוורת והיצמדות לאמונה טועה, אי־היקלטות בחברה הנוצרית וכן מודגשת הסכנה שבהפצת הכפירה ובהדבקת מאמינים נוצרים תמימים. אוסף קליטאות זה הרכיב למעשה את דמותם של 'הנוצרים האחרים', כפי שאחד החוקרים הספרדים הנודעים בימינו השכיל לכנות את 'הנוצרים החדשים'.⁸

(ד) לבסוף, יש בהטפסה מעין דמוניזציה של הרשעות היהודית המשתקפת בתיאור מעשיהם האכזריים של יהודים. שכן מעשים אלו קשורים לכישוף ולשטניות, ואף למזימות קשר עם האויב שמחוץ לגבולות פורטוגאל כדי לגרום לחורבנה של האומה הפורטוגאלית, לחילול חפצי קודש של הכנסייה, לגידוף קדושיה ולרצח נוצרים.

ב. הדימוי הכלכלי

האשמות שיוחסו במרוצת הדורות ליהודים הועברו, כאמור, אל 'הנוצרים החדשים' שבחצי האי האיברי, בטענה שהם, כאבותיהם, מוסיפים לעסוק בהלוואות ובחכירות. האשמות אלה, העולות בספרות ובסיפורת העממית הפורטוגאלית מהמאות הט"ז-הי"ז, התבססו בעיקר על המצב שבו הוסיפו צאצאי היהודים לשרת במישרות בכירות בחצרות המלכים והאצולה. אמנם לתרומתם נודעה חשיבות רבה בתחום האשראי, אשר הן הכתר הן האצולה לא יכלו לוותר עליו, אך היא סיפקה נשק לחוגים רחבים בעם ובאצולה שהתנגדו ל'נוצרים החדשים'. כך, לדוגמה, מציאות זו משתקפת בילקוט השירה הכללי לגארסיה די רסנדה, שבוהותו את משמעות הפועל 'שמר' (cuydar) עם הפעילות האינטרסנטית, של צבירת הון ועשיית רווחים קלים על חשבון התושבים הפורטוגאליים התמימים, מזהיר המשורר פרנסיסקו דה סילבירה (Francisco da Silveira) את האוכלוסייה הפורטוגאלית מפני 'שמונה יהודים':

... estes sam os do cuydar,
sem os poderdes negar
os mores oyto senhores.
Sera primeyro Latam,
o segundo Samuell,
o terçeyro Salaman,
o quarto sera Fayam,
o quinto Abrabanell;
Namorado he Palaçano

אלה הם אשר מפניהם יש להישמר
ולהם לא תוכלו להתכחש
משמונת האנשים הגדולים.
הראשון הוא לתם,
השני שמואל,
השלישי סלמן,
הרביעי פאים,
החמישי אברבנאל.
ומהמאוהב פאלסנו,

7 ראה: מסקריניאס, הצעות; פיינגולד, שאלת האנוסים, עמ' 386-390.

8 ראה בניטו רואנו, עמ' 253-264.

Gualyte, tambem Jaçee,
 poys que cuydam todo anno,
 mas cuydam em dar seu panno,
 may do que vaal a la fe.
 Cuydam no arrendamento,
 quando cuydam demcampar,
 e cuydam quee perdimento,
 quando cuydanm que por cento
 trinta he pouco ganhar⁹.

מגואליטה וגם מז'סה,
 השומרים כל השנה
 למכור את אריגיהם
 ביותר ממה ששווה האמונה.
 שומרים הם על החכירה
 שלא יבואו לידי ביטולה
 ונשמרים הם מההפסד
 שכן מאה ושלושים
 הם להם רווחים מעטים.

כל הדמויות הנוכרות הן בנות המאה ה־17 ואת כולן (Mosse Latam, Nassim Fayan,) זיהו החוקרים בוודאות¹⁰ כאבות טיפוס לבעלי הון יהודיים וכאלו שסייעו למלך אפונסו החמישי להשיג שישים מיליון ריאלים, שאושרו בשנת 1478 בידי הקורטס של פורטוגאל, כדי לממן את המלחמה נגד קסטיליה. דומה שמעמדם ועושרם של יהודים אלו הם שטבעו את חותמם כעבור עשרות שנים על בעל השיר וסיפקו לו עילה להזהיר מפני השליטה והניצול הכלכלי של צאצאי אותם יהודים. במקום אחר באותו ילקוט שירים תוך רמיזה ברורה ליהודים (כלומר, אנוסים), מייעץ המשורר אלוארו די בריטו פסטנה (Alvaro de Brito Pestana) לחבר מועצת העיר דום לואיס פוגסה (Dom Luis Fogaça) 'לנקות ולטהר את האוויר המזוהם [מיהודים] בליסבון,¹¹ בהתכוונו לאזורים שישבו בהם או סחרו בהם 'הנוצרים החדשים'. ואכן, במספר יצירות ספרותיות נזכרים מקומות גיאוגרפיים כמרכזי יהודים, דוגמת קוביליה (Cobilha), ששמשו מרכז לאורגים יהודיים, כמשתקף מה־Tragicomedia pastoril da Sera da Estrela לג'יל ויסנטי.¹²

אחת הדמויות הנפוצות בספרות הנידונה היא המלווה היהודי. בנושא זה הפליג פריי אמדור אראיס (Frey Amador Arrais), כשבחיבורו משנת 1589 תלה את כפירת ההתייהדות של 'הנוצרים החדשים' ואת העקשנות שבה שוללים את הנצרות בעיסוקם בהלוואות.¹³ המלווים והסוחרים היהודיים מתוארים כעקשנים, כפויי טובה, וכחננים

9 קאנסינאירו, א, עמ' 46. אוהרה זו פורסמה בידי רמדיוס, טקסטים, עמ' 238; פיינגולד, התיאטרון, עמ' 32.
 10 ראה: פירו טאוראס, היהודים, עמ' 397 ואילך; פיינגולד, התיאטרון, עמ' 32-33.
 11 קאנסינאירו, טו, עמ' 183: 'limpiar e barrer os ares maos'. הובא בידי רמדיוס, טקסטים, עמ' 239 הערה 2 ופיינגולד, תיאטרון, עמ' 33.
 12 ראה ג'יל ויסנטי, יצירות, ד, עמ' 219.
 13 אראיס, עמ' 32-33. בעמ' 33 הוא טוען במפורש: 'E por que se não permite aos judeus entre cristãos a usura pública, por isso cuido que estao mais endurecidos' גם בדרשה של פריי פדרו קוראיה, דף 2 ע"ב, מצוי טיעון דומה.

חסרי תקנה ואכזריים.¹⁴ הקביעה שיהודים נוטים לעסוק רק בכספים לא היתה רק נחלתו של מטיף זה או סופר פורטוגאלי זה, כי אם נחלת הכלל. ואכן הכינוי 'אנשי העסקים' (homens de negócios) היה אחד השמות הנרדפים ל'נוצרים החדשים' הפורטוגאליים.¹⁵

תודעה זו שהקצינה בביטוייה הגיעה לשיאה בדברי הסטירה של פרנסיסקו מנואל די מילו (Francisco Manoel de Mello): 'היהודים עצמם, אשר במצרים עמדו לפני כת האלילים, השתעבדו כאן לעבודת מתכת זו [הכסף].¹⁶ בדומה לו סופר אחר, מנואל מונטיירו (Manoel Monteiro), שדן בשיחות אנשי אצולה; כתב: 'הם מייקרים לנו את הסחורות ודורשים שתינתן להם זכות שליטה עליהן, ומתעשרים על חשבון העם שהם פועלים נגדו במכירותיהם הפומביות בשביל נכסי הכתר'.¹⁷

דמות מקבילה למלווה היה החוכר היהודי. גיל ויסנטי (Gil Vicente) חזר ושנה בהבלטה את נטיותיהם של 'הנוצרים החדשים' לעסקי חכירה – רצונך לחכור עמי חכירה? אם תהיה נאמן, נחכור יחד בשנה הבאה, אומר 'יהודי' לחברו ב'דיאלוג על התחייה' (Diálogo sobre a Ressurreição).¹⁸ ב'ילקוט השירה הכללי' לגרסיה רסנדי מצויה גם דמות המשלבת הלואה וחכירה. הכוונה היא ל'נוצרי החדש' ג'ורג'ה די אליבירה (Jorge de Oliveira) שעסק בהלוואות וב-11 בדצמבר 1500 נתמנה לחוכר גביית המסים (rendeyro da Chancellaria) של דום מנואל הראשון. תפקידו היה גביית מיסי הכתר מהאריסטוקרטיה הפורטוגאלית וזו, כצפוי, דאגה לשפוך את זעמה בתארה אותו כ'יהודי' שלא התחשב באיש מהם וגבה מכולם את המיסים עד הפרוטה האחרונה (não descontou nada a ninguém).¹⁹

דמויות פופולריות אחרות שהמחישו את עיסוקי היהודים הם הסנדלר, החייט ומוכר הבדים. רבות מהן מייצגות 'נוצרים חדשים' המבכים את מר גורלם על שאולצו להתנצר, ואחרות מתגעגעות לימים שהן או אבותיהן קיימו ללא פחד את מצוותיה של תורת משה. אחת מן הדמויות המתוארות ב'ילקוט השירים' לרסנדי היא החייט²⁰ אנריקי דה מוטה (Anrique da Mota). כיוון שכללי ההטפסה מחייבים את הכותב ואי-אפשר לו שלא להיגרר לקלישאות, נוסף על התיאור גם מעשה גזילה: אנריקי גזל בערמה מטבע

14 ראה אראיס, שם. כל פרק 30 דן במניעים לעקשנותם של היהודים: 'que a cobiça é causa da obsinação dos Judeus'.

15 ירושלמי, עמ' 16 הערה 21, מביא הקבלה מעניינת מאיטליה כמה דורות קודם לכן: mercanti היה שם נרדף ל'neofiti'.

16 ראה די מילו, עמ' 110: '...os propios Israelitas, que no Egipto resistirão á seyta dos Idolos, aquí se renderão à ley deste metal'.

17 ראה מונטיירו, עמ' 80. לתאורי סופרים אחרים עיין: ירושלמי, עמ' 17 הערה 22.

18 ראה גיל ויסנטי; יצירות, ב', עמ' 219. השווה: שם, עמ' 222-223.

19 קאנסיונאירו, כו, עמ' 275 ו-285.

20 קאנסיונאירו (מהד' גונסלבו גימראיס), ה, עמ' 202-211. מתחיל בקינה: 'Goyas, que sam destroçado, / ay Adonay, que farey, / poyos que quys o meu pecado / que perdy o meu cruzado / que por maas noytes guãhey'.

הצער על הטבילה מופיע בעמ' 203.

קרודו (cruzado) מלקוחו דום דיוגו (Dom Diogo) בעיירה בומברל (Bombarral) שבמחוז לאיריה (Leiria).

כאמור, גם הסנדלר היהודי הוא דמות אופיינית של 'נוצרי חדש' הנחשד בנאמנותו לכנסייה הקתולית ולחברה הפורטוגאלית. דוגמה מובהקת לכך היא תיאור מעשהו של אלונסו לופז (Alonso Lopez), סנדלר 'נוצרי חדש', המשמש כ'כוכב' במחזהו של ג'יל ויסנטי 'פסק דינו של השופט מבאירה' (Auto do juiz de Beira), משנת 1525. מוצאו של הסנדלר בעיירה קריון (Carrión) שבקסטיליה והוא היחיד במחזה המדבר קסטיליאנית.²¹ אלונסו חוזר ומעלה בזכרונו את הימים הטובים שבהם חי בקסטיליה כיהודי, והיה נשוי ליהודייה עשירה.²² אולם עתה, בפורטוגאל, שעל כורחו גלה אליה והתנצר בה, הוא עני וזקן, סנדלר פשוט החי עם בתו. ואם לא די בכך שניהם משועבדים לזקנה מרשעת, שעליה הוא הולך להתלונן ולבקש את עזרת החוק. כמה מהמחברים טוענים שהסחר באריגים ובבדים משמש סימן היכר לצאצאי היהודים. כך, למשל, כותב המשורר הדגול פרנסיסקו סה די מירנדה (Francisco Sá de Miranda), שחי בשנים 1481-1558:

Dinheiro, ofícios, privanças a nobreza nos desterra: Judeus e mouros á terra nos trazem-suas lianças, que è nesta paz mor guerra. Estes querem tingir tudo con poder mais soberano, quem não veste de seu pano convem lhe fazer se mudo por evitar maior dano ²³ .	כספים, משרות וזכויות יתר האצילים אותנו מנשלים: יהודים ומאורים לארץ את מריבותיהם מביאים, שלום שכזה – הוא יותר מלחמה. כי אלה רוצים לשלוט בכל בכוח כל יכול ומי שאינו לובש מבדיהם מוטב שיעשה עצמו אילם כדי שלא להינזק עוד.
--	---

במחצית המאה ה־17, בחיבור בעל ערך ספרותי רב שכתב בשנת 1652, מצייר מחבר 'אמנות הגניבה' (Arte de furtar) לפני קוראיו את סוחרי המשי והאריגים ברואה נובה (Rua Nova) בליסבון, שברובם היו יהודים. לטענתו הם נוהגים בדרכי רמייה ומחזיקים ברשותם את הסחורות כדי להעלות את מחיריהן.²⁴ ראוי לציין שכבר קודם

21 על הטענה שאין היהודים והנוצרים החדשים שולטים בלשון פורטוגאל ראה להלן עמ' 6 והערה 33. עיין גם פירו טאוראס, עמ' 171-180.

22 ראה ג'יל ויסנטי, 'יצירות, ה', עמ' 286-287: 'Morador en Carrión, y mercader en Medina: casado con dona Dina, nieta de Jacob Zarion, maestro mor d'adefina'.

23 ראה סה די מירנדה, 'שירים, עמ' 111 (carta VII, estr. 5-6).

24 ראה אמנות, פרק כא, עמ' 174-176. יש לציין שבחיבור זה אמנות הגוילה אינה מיוחסת רק ליהודים או לינוצרים חדשים.

לכן²⁵ ייחס מעשים דומים לסוחר בן הדת העייפה²⁶ שפגש בו בפורטאלגרה.

ג. הדימוי החברתי

השנאה ל'נוצרים החדשים' בפורטוגאל לא התבססה רק על קנאה מתוך תחרות כלכלית, על שהצליחו באומניות, במסחר הסיטוני ובאשראי בהיקף בינלאומי.²⁷ בתודעה הנוצרית נשתמרה דמות היהודי כאדם משולל זכויות ובעל עמדה חברתית פחותה, לפיכך קשה היה לפורטוגאליים להשלים עם יחס של שוויון אל המשועבד מאתמול. שנאה חזקה אל היהודי רווחה במיוחד בקרב השכבות שחששו לקיפוח זכויותיהן היתרות, או לעצם קיומן, עם כניסת 'נוצרים חדשים'. במקום שהמעמדות נתקדשו במסורת היתה השנאה שרחשו לאלו שעלו לגדולה עזה ביותר. שכן, בעוד שהיהודי נמנה עם דלת העם והיה מצוי במדרגה החברתית התחתונה, הרי שצאצאיו עלו במעמדם על בעלי הבתים הקטנים ובעזרת הון והשכלה אף טיפסו אל מעמד העשירים.

מרבית הדימויים הספרותיים שאנו דנים בהם מכוונים אפוא לציין תרבות ונימוסים שונים של מיעוט שהחברה הנוצרית-פורטוגאלית ביקשה לדחוק – מעין 'זרות' שרצו להזכירה ולהנציחה בטינה שבלב. הסופרים והמחזאים בני התקופה הוסיפו להתבונן בדמות ה'נוצרי החדש' שלא בשיקול דעת ובאו לידי משפט 'מבוסס': מיעוט זה מזוה, משונה ובלתי רגיל מבחינה חברתית, ולפיכך ראוי הוא לשנאה ולתיעוב. היהודי, בין שהתנצר, ובין שלא התנצר, הוא בבחינת זר וכך יישאר בזיכרון הקיבוצי של החברה הנוצרית-פורטוגאלית.

ג'יל ויסנטי ייעד את החלק הראשון של מחזהו הדרמטי, המכונה 'Auto chamado da Lusitania', לתיאור המסגרת החברתית של משפחת 'מתייהדים' שבראשה עמד חייט פשוט. אף על פי שהמחזה נכתב בשנת 1532 והאירועים המתוארים בו הם בני אותו הזמן, דומה שהתיאור משקף את המציאות של פרק הזמן שבו יכלו ה'נוצרים החדשים' בפורטוגאל להוסיף לחיות על פי מנהגיהם בלא שיוטרדו יתר על המידה. בתחילת המחזה יוצאת לדיסה (Lediça), בתו של החייט, לעבודתה סמוך לבית אציל נוצרי, שנשבה בקסמיה, וביקש לתנות עמה אהבים. לדיסה, אף שהיא בתו של אדם פשוט, מתהללת

25 אמנות, יד, עמ' 65: 'Em Portalegre conheci hum mercador da ley cançada, que vendia não só panos, mas tamben todo o género de doces: mandou pedir a este hum vareador quatorze mil reis emprestados: temeo o trapeiro que havia de ser o emprestimo a cobrar nas tres pagas ordinarias de tarde, mal e nunca: e mandou-lhe dizer que não tinha dinheiro. Baixou logo hum decreto da Camara com pena de quinhentos cruzados para o Fisco Real, que não vendesse cousas de comer, porque era suspeito de povo em todas ellas'

26 'ley cançada', 'ley velha'... אלו כינויים לתורת משה, לברית הישנה, שבלתה וכלתה.

27 ראה: בוואיאן, עמ' 129-156; סמואל, עמ' 100-114; נובינסקי, עמ' 87-91.

ומשתבחת בקשריה עם שמנה וסלתה של החברה היהודית:

Assi umas primas minhas	ממש כמו אחייניות שלי
e toda esta vezinhança	כל השכונה בסביבתי
todos tem amor comigo:	כולם הם מוקירי:
Dom Isagaha Barabanel	דון יצחק אברבנאל
e Rabi Abram Zacuto,	ורבי אברהם זכות
e Donegal Coronel	ודונגל קורונל
e Dona Luna de Cosiel	ודונה לונה די קוסיאל
e todos me querem muito ²⁸ .	כולם אוהבים אותי מאוד.

האם, התופרת מאחורי הבית, שמה קץ לחיזורים. לאחר ויכוח ססגוני מופיע ראש המשפחה, החייט, המבקש לאכול, ומספר בעסיסיות את אירועי היום שעברו עליו. אחר כך הוא ממשיך בתפירה עם בנו שאוליניו (Saulinho) ושניהם שרים רומנסות ופיוטים יהודיים.²⁹ לבסוף מופיעים חבריהם היהודים הבאים לבשר לבני הבית על אירוע ממלכתי העומד להתרחש. כך, מתחילת המחזה ועד סופו, נשמרת הזיקה ליהודים החיים בזיכרון הקולקטיבי של הפורטוגאלים באמצעות מוטיבים ספרותיים.

בידיאלוג על התחיה' תוך שהוא מזכיר מספר שמות של חכמים ואנשי עסקים (Rabi Aroz, Rabi Franco, Rabi Zarão, Rabi Mose, Jacob Lendroso, Abrahão Pellado) מחקה ג'יל ויסנטי את הדיבור המסובך והאופייני של חכמי היהודים.³⁰ ואילו במחזה 'ספינת הגיהנום' (Auto da barca do inferno) הוא מחקה את הדרך שבה היהודים נוהגים לקלל.³¹ יש לציין שבספינה זו מקומו של היהודי בטוח יותר ממקומם של הנידונים האחרים, כיוון שכיצור בלתי מושלם הוא אינו יכול לזכות במחילתו של הבורא.

ועוד לעניין לשונם של יהודי פורטוגאל. פעמים איך-ספור נטען ש'הנוצרים החדשים' מעמידים פני פורטוגאליים, בעוד שלאמיתו של דבר הם מתקשים לדבר בשפת הארץ או מעדיפים לדבר ולכתוב בלשון קסטיליה ולא בלשון פורטוגאל. אפילו גארסיה ד'אורטה (Garcia d'Orta), יהודי שהתנצר, איש המדע המפורסם,³² לא נמנע מלהשתמש בביטויים קסטיליאניים, ולפי עדותה של אחותו קתרינה ד'אורטה 'היה מדבר בניב קסטיליאני

28 ראה ג'יל ויסנטי, יצירות, ו, עמ' 50. הדמויות הנזכרות אינן שייכות לתקופת הדרמה אלא לתקופה מוקדמת יותר.

29 שם, עמ' 53-61. ביצירה אחרת שהזכרנו מתוך הקנסיונאירו מופיע חייט אחר, מנואל (מנחם, בשמו העברי), ראה: פיינגולד, התיאטרון, עמ' 42-49.

30 ראה ג'יל ויסנטי, יצירות, ב, עמ' 224, 228-229.

31 שם, עמ' 67-68. באותה ספינה משתתף גבאי ממונה מטעם (corregidor) המשאיר לעצמו את המיסים שגבה מהיהודים (עמ' 72).

32 גארסיה ד'אורטה היה בוטנאי ידוע ורוקח, שספרו המפורסם בענייני סמי רפואה קבע לו מקום חשוב בתולדות המדע, ראה: רודיס, עמ' 198-207; סילוה, עמ' 61-246; פישל, עמ' 414-432.

סגור מאוד' (falavão lingua castelhana muito cerrada).³³ לעניין זה מיוחדים במינם הם דברי הסטירה של גרגוריו דה מטוס (Gregorio de Matos) (1633-1696) נגד 'הנוצרי החדש' פדרו דה סילוה פורטו (Pedro da Silva porto):

Dizem que um hebreu vos fez	אומרים שיהודי הולידך
entre Porto, e entre Judá,	בין פורטו ובין יהודה,
por isso não falais cá	על כן לא שגורות בפוך
hebraico, nem portugueses... ³⁴ .	לא העברית ולא הפורטוגאלית.

עניין לעצמו הם תיאורי העלילה בדבר הקודים והסימנים שבאמצעותם היהודים מתקשרים זה לזה, כדי שהחברה שמסביבם לא תבינם וכך יצליחו במזימותיהם. ב'דיאלוג על התחייה' מצויה שיחה בין שני יהודים הממחישה עלילה זו:

Fundemo nos todos en haver dinheiro	נשקיע כולנו בעשיית כספים
com que embarçemos tamanhas façanhas	נגלגל אותם בהרפתקאות ובתעלולים
antes que metam a fruta na foz.	לפני שיונח הפרי בפיר.
E por simular,	כך – כדי להסתיר
ordenemos festa com algum cantar	נצווה על שמחה בשירים
porque não entendam que somos vencidos.	שלא יבינו שאנו מנוצחים.
Chacota na mano, fender os ouvidos	הצהלה ביד, האוזניים כרויות
a quem os ouvir. Alto, a començar	לאלה השומעים. להתחיל בצעקות
a travar dos vestidos, e cabecear ³⁵ .	את החלפת המלבושים ובראש עם תנודות.

בעזרת רעיון זה חזרו הסופרים והדרשנים הדתיים בסופו של דבר אל העלילה בדבר מזימתם הבינלאומית של היהודים לחדור לחברה הנוצרית ולהורסה. קוסטה מטוס, ב'דרשה נגד הכפירה המרושעת של היהדות' (1622), ביקש להוכיח שההמרה של היהודים לא היתה אלא צעד מכוון להרס הנצרות והאומה הפורטוגאלית. לראיה ציטט תכתובת, שנפוצה בקסטיליה במחצית המאה ה־17, המספרת ש'ראש' קהילת טולידו שאל את יוסוף 'ראש' קהילת יהודי קושטא, כיצד לנהוג בימים הקשים שבאו על יהדות עירו,³⁶ ועצתו של יוסוף לאחיו היהודים היתה שימירו את דתם ויחדרו למערכות החברה הנוצרית על מנת להורסה מבפנים; עליהם להיעשות לסוחרים כדי שיוכלו להונות ולנשל את הנוצרים מרכושם; להיות רופאים ורוקחים כדי להרעיל את הנוצרים שיודקו להם; ולהכשיר את ילדיהם כך שיוכלו להשתלט על המדינה. אין כל ספק שכך ביקשו קוסטה

33 ראה: סילוה, עמ' 153.

34 מטוס, עמ' 203-204.

35 ג'יל ויסנטי, יצירות, ב', עמ' 231-232.

36 ראה: קוסטה מטוס, דרשה, פרק י', עמ' 126-127. א"ז אשכולי, עמ' 105 ואילך, וסיקרוף, עמ' 116-117, סבורים שזמנה של התכתובת הוא תחילת המאה ה־17, אולם אין ספק שנתחברה בשנים לאחר נפילתה של קושטא בידי התורכים (1453) ולא אחרי גירוש ספרד.

מטוס ומחברי הסטירות בני זמנו לתאר את דרכם של האנוסים בפורטוגאל. דוגמה לתיאור זה מצויה בקלישאה שנפוצה באותם ימים על 'הנוצרים החדשים'. על פיה הרופאים שבין 'הנוצרים החדשים' מנצלים את כוחם לפגוע בנוצרים התמימים. פריי אמדור אראיס, ב'דיאלוגוס' שלו, מתאר באמצעות ויכוח בין מטופל לרופא נוצרי חדש' דיון ארוך ומרתק על מקומם והתנהגותם של יהודים ואנוסים בחברה האיברית.³⁷ ב'אמנות הגזילה' ישנה סטירה ארסית נגד אותם רופאים ורוקחים, הנהגים לערוב תרופות בחומרים שאינם מתאימים, מהודו או מסין, תערובות שלעתים הועילו,³⁸ אבל על פי רוב הזיקו לחולים. בין שימוש בחומרים חלופיים, זולים יותר, לבין הכנת רעלים הדרך קצרה מאוד ואכן העלילה בת ימי הביניים על הרופאים היהודים המרעילים את מקצת מחוליהם קנתה לה שביתה במאה הי"ז. רוי מוניז (Ruy Moniz), אחד המשוררים שבילקוט השירה הכללי, מתאר את מכאוביו של חולה נוצרי בעטיו של טיפול אכזרי שטיפל בו רופא יהודי :

Nem queira Deus que sintaes	יצילך האל מלהרגיש
o que eu sintia,	את אשר חשתי
quando mo judeu metia	כשהיהודי לגופי החדיר
dous ferros quentes, mortaes,	שני ברזלים מלובנים ורצחניים
que alma mestremecia ³⁹ .	שהנשמה רעדה בתוכי.

כמוהם מספר ויסנטי דה קוסטה מטוס ב'דרשה' שלו, שהרופאים היהודים נוהגים להמית אחד מכל שנים עשר מטופלים, ואינם נרתעים מלהרעיל אף את מלכי הנוצרים. לעניין זה הוא מביא את פרשת הרופא היהודי דון מאיר אלגואדיש, שהואשם בקסטיליה בהרעלתו של אנריקי השלישי וכן הוא מביא מעשיות הלקוחות, כנראה, מכתב הפלסטר נגד היהודים, 'מבצר האמונה' (Fortalitiu fidei) לאלונסו די אספינה. מסקנתו של דה קוסטה מטוס היא: כיוון ש'היהודים אכזריים מאוד כלפי הנוצרים', יש לדרוש מן הרשויות שרק נוצרים אוטוכטוניים יוכלו לשמש כרוקחים וכרופאים במרפאות ובבתי החולים.⁴⁰

מוסכמות ספרותיות אחרות הקשורות לאופיו ולצורתו של היהודי מצויות גם בתיאורו הפיזיולוגי. צורתו המיוחדת של האף היהודי נתפסה אצל סופרים ומחזאים כקנה מידה לקביעת מוצאו של הנוצרי. ב'ילקוט השירה הכללי' לרסנדי כלול פזמון מעניין ששלח המחבר, לואיס אנריקו (Luis Enriquez). הפזמון נכתב אל נערה נוצרייה שהמשורר אהב, אך לרוע מזלו התגיירה ונישאה ליהודי לאחר שהתגרש מאשתו היהודיה.⁴¹ השיר,

37 אראיס, דרשיח שלישי, פרק א.

38 אמנות, פרק ד, עמ' 17-22.

39 לימוס, א, עמ' 218 ואילך.

40 ראה: קוסטה מטוס, דרשה, פרק י, עמ' 128-131. על בריחתם של רופאים מבני האנוסים בראשית המאה הי"ז, בעטיין של הרדיפות נגדם, ראה פיינגולד, רופאים, עמ' 111-133.

41 קאנסינאריו, ג, עמ' 114-119: 'De Luys Anriquez a huma moça com que andava damores antes de sse os judeus tornarem cristãos, & hum judeu casado, & alfayate a q ela

שעיקרו אכזבת המשורר, מעלה, אגב תיאור פיזי מגמתי של בעל אהובתו היהודי, את הקביעה שיהיה לה קל יותר 'להתייהד' מאשר לדרוש מבעלה נאמנות לכנסייה. דברי סטירה, המבטאים את האמונה שצאצאי היהודים ניכרים באפם, או בסימנים חיצוניים אחרים, מצויים גם בסיפור שהובא בידי גונסלו פרננדס טרנקוסו (Gonçalo Fernandes Trancoso) בחיבור בעל ערך פולקלורי רב (Histórias de proveito e exemplo). במהלך הפלגה מאלקסר (Alcacere) ליריד בבחה (Beja) היה המחבר עד לוויכוח בין גיבן לנוצרי חדש' הלועג לו. הגיבן מתגונן, כשהוא מנצל בתגובתו את מעמדו החברתי של 'הנוצרי החדש' ואת גודל אפו. להלן תמצית סיפור המעשה:

בירכתי הספינה, באיזור המפרשים, עמד לו אדם שברירי מויאנה (Viana) בעל גיבנון גדול... בצד האחר עמד לו צעיר מבחה (Beja), שרצה ללעוג לגיבן ועל כן אמר לו: 'הואל נא בנדיבותך לסובב את ראשך אל הים, אחרת יטה משקל הגיבנת שלך את כיוון מהלך האניה'. הגיבן הנעלב היפנה אליו את מבטו ומשהבחין באף הגדול, שנראה לו כאפו של נוצרי חדש, השיב לו: 'גם אתה הפנה את פניך לכיוון הנגדי, שכן משקל אפך ישמור על האניה בדרך הישר, ואל נא תחשוש מפני המים, שכן המבול כבר עבר עליהם, והעתיד להיות הוא רק האש'⁴², ישמרך האל'⁴³.

טקסטים סטיריים אחרים מתייחסים לפעילותו החברתית של היהודי כשדכן (לא מן הנמנע הוא שבחברת האנוסים פרחו פעילות זו מחמת הצורך לשמור על קשרי נישואין בתוך 'העדה'). שלא כדמויות האחרות מצוירת דמות השדכן בהומור ובסטירה לא יותר מזו שבה מתוארים דמויות ושכבות אחרות בחברה הפורטוגאלית. המשורר והמחזאי גיל ויסנטי העלה כמה דמויות סימפטיות של שדכנים יהודים ביצירתו *La farsa de Ines Pereira*,⁴⁴ המוערכת כאחת מיצירותיו הטובות ביותר.

בשל התכונות הלוקיות שיוחסו להם נעשו בתקופה הנידונה ניסיונות לקבוע את מעמד 'הנוצרים החדשים', וכן את מעמד היהודים, בעמדה פחותה. תכונות אלו הן בדרך

42 בשירי הלעג והנאצה על האנוסים האש רומזת בדרך כלל על מוקדי האינקוויזיציה שיישרפו בהם הכופרים.

43 טרנקוסו, חלק א, סיפור ה, עמ' 10-12: "...me lembra hum caso que aconteceu na barca de Alcacere... Da banda de vella estava hum homem de Viana quebrado, que tinha huma grande corcova nas costas...; no outro bordo estava hum mancebo de Beja, que hia pera sua casa, o qual querendo zombar do corcovado, lhe disse: "Gentilhomem, viray o rosto pera o mar, que com o peso da corcova que tendes pera fora fazeis pender a barca pera lá". O corcovado picouse, & levantando os olhos par elle, vio lhe grande nariz, pareceo lhe Christão novo & respondendolhe, disse: "Mas virai vos o rosto pera essoutra banda, que o pezo de vosso nariz fará ir a barca direita, & não deixeis de o fazer com pavor da agoa, que ja o diluvio della passou, e o que ha de vir não ha de ser senão o fogo de que Deos vos guarde"

44 גיל ויסנטי, יצירות, ה, עמ' 239-242 ובעמ' 252 פרודיה על הכתובה. עיין גם אצל מרקזו וילנאוה, עמ' 375-379.

כלל מן הסוג שהעלה ברופיקאפנאפמה (Ropicapnefma) ג'ואו די בארוס (João de Barros), השלישי בחשיבותו בקרב סופרי פורטוגאל (אחרי קמואנס וג'יל ויסנטי):

כיוון שהם בזויים בעיני כולם, הם מחזיקים ברוב האדמות שהם חיים בהן ביתר נוחיות מתושביה הטבעיים של הארץ, שכן אין הם עובדי אדמה, אינם זורעים, אינם בונים, אינם עמלים ואינם מקבלים עליהם מקצוע בלא תרמית. ובעצלותם הגופנית מצויים בידם האדנות, הכבוד, הטובה והכסף בלא סכנת נפשות, בלא שבירת כבודם, בלא עמל כפיים, אלא רק בהליכה מתונה וזריזה לעשיית רווחים מעמלם של אחרים. הם קוראים לעצמם יורשי הטווס, ומהם איש לא מקבל את ירושתו בלא תשלום של שמונים אחוזים. מעולם לא עסקו במלאכה שלא תשחית את הנשמה, את הכבוד והכלכלה של מי שהתקשר אתם.⁴⁵

בסוגות אחדות בא עיצוב זה של דמות היהודי כשהוא מתובל בתכונות או בתיאורים משלימים אחרים, כגון, היהודים חלקלקים וערמומיים מנעוריהם, מפני שהוריהם מלמדים אותם לשקר. אחת הדמויות אף מעידה: 'משה רביזראו, אבי, היה אומר: "אל תאכל חם, ולא תאבד שן; מי שאינו משקר, אינו מאנשי שם";'⁴⁶ מעמידים פנים, וכלפי חוץ מתנהגים כנוצרים ומכנים עצמם כך, אך בביתם הם נוהגים כיהודים ונקראים כך, כפי שעולה מתשובתו של נער לאב ישועי, שבדורשו בכיכר העיר פארו (Faro), שאלו לשמו: 'בביתי אברהמזיניו וברחוב ג'ואניקו'.⁴⁷

בהתפסה של הרוע הגדיל מכולם ויסנטי דה קוסטה מטוס במאה הי"ז. הוא הפליג בהאשמותיו וייחס ליהודים כל חטא אפשרי, החל בעבודה זרה בתקופת המדבר וכלה במשכב זכור, שלדעתו הביאו היהודים לפורטוגאל. על מנת להעניק לדבריו יתר אמינות הוא אף מספר שנכח בליסון ב'אוטו דה פה' (משפט אמונה) של אחד האנוסים שנרדף על עבירה זו.⁴⁸ בין מבחר העלילות שדה קוסטה מטוס טופל על היהודים נמצאים ריח רע והפרשת דם כנשים בנידתן, וזאת כתגמול על דמו של ישו הנוצרי שנשפך בהיותו צלוב. לפיכך לדבריו בניהם נולדים כאשר ידם הימנית מדממת, אבותיהם זבים דם ב'יום השישי הקדוש', ועל כן, הוא אף מספר, רובם בעלי עור חיוור. כדי לרפא עצמם מקללה זו הם מבקשים לשפוך את דמם של נוצרים תמימים ומסרבים להאמין שהדם המוקרב בכל יום בטקס המיסה רק הוא יכול להסיר מעליהם את הקללה הרובצת על אבותיהם.⁴⁹

45 בארוס, ב', עמ' 91-92. על תוכנו ומבנהו של הספר ראה פיינגולד, אפולוגטיקה, עמ' 27-29 ושם הערות 36-49.

46 ג'יל ויסנטי, יצירות, ב', עמ' 217. לפי המחבר הדברים נאמרו מפי 'Rabi Levi'

47 אמנות, פרק ב', עמ' 7-8 'Fazia doutrina hum Padre da Companhia no pelourinho de Faro: perguntou a hum menino, como se chamava? Responde, chamo-me em casa Abrahãozinho, e na rua Joannico'

48 קוסטה מטוס, פרק כו, עמ' 273-289; אורפלי, דרשה, הערה 50.

49 קוסטה מטוס, שם, עמ' 300-313; אורפלי, שם, הערה 53.

על אף נסיונותיו של יצחק פרננדו קארדוזו (1604–1683), ידידו של המחזאי הספרדי המפורסם לופה די ויגה ורופא החצר של פיליפ הרביעי, לסתור בחיבורו 'מעלות העברים' (Las excelencias de los Hebreos) עלילות אלה⁵⁰ ואחרות היתה הצלחתן של העלילות מובטחת. בתודעה הציבורית הצטייר דיוקן יהודי שההמרה הכללית והחיים לא יכלו לטשטש. לא רק ספרות התעמולה של שנאת ישראל⁵¹ אלא גם השירה, התיאטרון והסיפורת העממית מהסוג שהזכרנו סייעו בהנצחת תכונות סטריאוטיפיות ידועות שפרי פרנסיסקו מאשדו, בעל 'האספקלריה של הנוצרים החדשים' (Espelho de christãos novos), שכתב בשנת 1541, ביקש להעביר לינוצרים החדשים:

הם מתכחשים בעקשנות לאמונת ישו ואינם מאמינים בשום דבר מהוראת הכנסייה, אלא לועגים לה ולמחזיקים בה ובאותו הזמן הם מעמידים פנים כנוצרים תמימים; זאת ועוד זאת, הם ממשיכים להקים אלף בתי כנסיות וכינוסי טעות ומייה.⁵²

ד. סיכום

אין עיון זה אלא הדגמה לאופן התאמתן של סטריאוטיפים קדומים לינוצרים החדשים הפורטוגאליים. הבאתי דוגמאות מעטות בלבד מתוך סוגות ספרותיות המתייחסות בעיקר למוטיבים מתחומי החברה והכלכלה, ועדיין יש לעיין בבחינה הדתית ובתיאור אופיים של היהודים בחיבורים פורטוגאליים שנכתבו מחוץ לגבולות פורטוגאל,⁵³ אבל דומה שמבחינה עקרונית, אין בזה כדי לשנות את התמונה. 'הנוצרי החדש' מוצג כיהודי מוסווה הזומם לשבש את הרקמה הבריאה של האומה הפורטוגאלית. היהודי, בין שהתנצר ובין שלא התנצר, הוא בבחינת זר, כוח מסוכן ומפורר. 'חטאו המקורי' הוא מוצאו היהודי, ובתודעה החברתית והדתית בחצי האי האיברי אין למחות תכונה זו בטבילה או בסימנים חיצוניים אחרים של שינוי הזהות.

הפניות ביבליוגרפיות

M. Orfali, 'Le "Breve discurso contra a heretica perfidia do judaismo" de Vicente da Costa Matos', <i>Memorial I.S. Révah — Etudes sur le marranisme</i> , editées par H. Méchoulan et G. Nahon, Paris-Louvaine (forthcoming).	אורפלי, דרשה
—, 'The Portuguese Edition (1565) of Hieronymus de Sancta Fide's <i>Contra Iudaeos</i> ', in <i>Contra Iudaeos — Ancient and</i>	אורפלי, כתבים

50 ראה: ירושלמי, פרק ט, עמ' 413–472; קפלן, עמ' 40 ואילך.
 51 ראה: רסינה רודריגו, עמ' 41–56, 137–153; תלמג, עמ' 265–285.
 52 ראה: מאשדו, פרק ג, עמ' 6א (=מהד' ויאירה-תלמג, עמ' 68).
 53 ראה לדוגמה אורפלי, כתבים, עמ' 239–256.

- Medieval Polemics between Christians and Jews*, edited by O. Limor and G. Stroumsa, Tübingen 1996, pp. 239–256.
- J.L. de Azevedo, *História dos Cristãos Novos Portugueses*, Lisboa 1925. אוזיידו
- Arte de furta, espelho de enganos, teatro de verdades, mostrador de horas minguadas, gazua geral, dos Reynos de Portugal*. Offrecida a el Rey nosso Senhor D. João IV para que a enmende... Amsterdam 1744. אמנות
- Frey Amador Arrais, *Dialogos*. Selecção, prefácio e notas do prof. F. de Figueiredo, Lisboa 1944. אראיס
- אי"ז אשכולי, 'חליפת המכתבים בין יהודי ספרד ופרובנצ'יה לבין יהודי קושטא ותולדות אגוסי פרובנצ'יה, ציון י (תש"ה), עמ' 102-139.
- João de Barros, *Ropica Pnema*. Reprodução facsimilada da edição de 1532. Leitura modernizada, notas e estudo de I.S. Révah, 2 vols., Lisboa 1955. בארוס
- J.C. Boyajian, 'The New Christians Reconsidered: Evidence from Lisbon's Portuguese Bankers, 1497-1967', *Studia Rosenthaliana* 13 (1979), pp. 129-156.
- E. Benito Ruano, "'Otros cristianos" — Conversos en España, siglo XV', *Encuentros en Sefarad — Actas del Congreso Internacional 'Los Judíos en la Historia de España'*, Ciudad Real 1987, pp. 253–264. בניטו רואנו
- A. Braamcamp Freire, 'A gente do Cancioneiro de Resende', *Revista Lusitana* 10 (1907), pp. 262–297; 11 (1908), pp. 311–344. בראמקאמפ
- Gil Vicente, *Obras completas*, com prefácio e notas do prof. M. Braga, 6 vols., Lisboa. גיל ויסנטי
- E. Glaser, 'Referencias antisemíticas en la literatura peninsular de la Edad de Oro', *Nueva Revista de Filología Hispánica* 8 (1954), pp. 39–62. גלצר
- M. Herrero García, *Ideas de los españoles del siglo XVII*, Madrid 1928, pp. 611–655. הירירו גארסיה
- M.A. Hermosilla Alvarez, 'Referencias antisemíticas en la literatura popular del Siglo de Oro', *Actas de las Jornadas de Estudios Sefardíes* (ed. A. Viudas Camarasa), pp. 161–169. הרמוסיליה
- A. Herculano, *História da origem e estabelecimento da Inquisição em Portugal*, Lisboa-Rio de Janeiro s.a. (ed. David Lopes). הרקולנו
- E. Zacherl, 'Der Jude in Gil Vicente *Diálogo sobre a Resureição*', *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte* 15 (1978), pp. 83–89. זכרל
- A. Augusto Tavares, 'A outra lingua dos cristãos novos em Portugal', *I Simposio Interdisciplinar de Estudos Portugueses*, Lisboa 1987, vol. 1, pp. 171–180. טאורס
- G.F. Trancoso, *Histórias de proveito e exemplo, en Antropologia Portuguesa* organizada por Agostinho de Campos, Paris Lisboa 1923. טרנקוסו
- Y.H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto. Isaac Cardoso — A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, Seattle-London 1981. ירושלמי

- N. López Martínez, *Los judaizantes castellanos y la Inquisición*, Burgos 1954. לופז מרטינז
- M. Lemos, *História da medicina em Portugal*, 2 vols., Lisboa 1899. לימוס
- C. Lafer, *Gil Vicente e Camões: dois estudos sobre a cultura portuguesa do século XVI*, São Paulo 1978, pp. 19–101. לפר
- F. Machado, *The mirror of the New Christians (Espelho de Cristãos Novos)*, edited, translated, and with an introduction by M.E. Vieira and F.E. Talmage, Toronto 1977. מאשדו
- M. Monteiro, *Academia nos montes, e conversações de homens nobres*, Lisboa 1642. מונטירו
- Gregorio de Matos, 'Última' en *Obras*, t. VI, Rio de Janeiro 1933. מטוס
[Fernando Martins Mascarenhas], *Tratado sobre os varios meyoys, que se offerecerão a sua Magestade Catholica para remedio do judaismo neste Reyno de Portugal*, s.l. n.a. [1626]. מסקרניאס
- F. Márquez Villanueva, 'Os judeus casamenteiros de Gil Vicente', *Les cultures ibériques en devenir: Essais publiés en hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895–1977)*, Paris 1979, pp. 375–379. מרקזו וילנאוה
- A. Novinsky, 'Juifs et nouveaux chrétiens du Portugal', *Les Juifs d'Espagne: histoire d'une diaspora 1492–1992*, dirigé par H. Méchoulan, Liana Levi 1992. נובינסקי
- Marques de São Payo, 'No rescaldo do centenário vicentino. Como se teria apelidado ao certo, Afonso Lopes, o judeu das trovas de Gil Vicente? Çapayo, Çapayo ou Capayo?', *Armas e troféus* 7 (1966), pp. 167–169. סאו פאיו
- F. Sá de Miranda, *Poesias*, ed. J. Pereira Tavares, Oporto 1928, p. 111. סה די מירנדה
- H.J. Silverman, 'Judíos y conversos en el "Libro de chistes" de Luis Pinedo', *Papeles de Son Armadans* 23 (1961), pp. 289–301. סילברמן
- Augusto da Silva Carvalho, 'Garcia d'Orta', *Revista de Universidade de Coimbra* 12 (1934), pp. 61–246. סילוה
- M. Simões, 'A crítica e o "tipo" do judeu em Gil Vicente', *Rassegna iberistica* 3 (1978), pp. 3–19. סימואס
- E.R. Samuel, 'The Trade of the "New Christians" of Portugal in the Seventeenth Century', in *The Western Sephardim*, eds. R.D. Barnett and W.M. Schwab, Grendons, Northants 1989, pp. 100–114. סמואל
- A. Sicroff, *Les controverses des statuts de 'pureté de sang' en Espagne du Xve au XVIIe siècle*, Paris 1960. סיקרוף
- A.J. Saraiva, *Gil Vicente e o fim do teatro medieval*, Lisboa 1981³ pp. 96–97. סראיוה
- ר' פיינגולד, אפולוגטיקה ופולמוס בפורטוגאל: יהודים ויהדות בכתבי ז'ואו דה בארוש (1531–1543), חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג. פיינגולד, אפולוגטיקה
- , הפולמוס ב'שאלת האנוסים' בחברה הפורטוגאלית מן השמד של רנ"ז (1497) ועד ימי הריסטוראציה (1640) — דרכים ופתרונות לשאלתם. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה בהדרכת ח' ביינארט, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב. פיינגולד, הפולמוס

- R. Faingold, 'Judíos y conversos en el teatro portugués pre-Vicentino. La *Farsa do alfaiate en el Cancioneiro Geral de Garcia Resende*', *Sefarad* 51 (1991), pp. 23–50. פיינגולד, התיאטרון
- ר' פיינגולד, "הבריוחה מגיא ההריגה" – רופאים מבני האנוסים עוזבים את פורטוגל בראשית המאה הי"ד, פעמים 68 (תשנ"ו), עמ' 105–138 פיינגולד, רופאים
- , "שאלת האנוסים" על פי מסכת פורטוגאליית מראשית המאה הי"ד, ציון גד (תשמ"ט), עמ' 379–400. פיינגולד, שאלת האנוסים
- M.J.P. Ferro Tavares, *Os Judeus em Portugal no século XV*, Universidade Nova de Lisboa 1982, vol. 1, pp. 397ss. פירו טאורס, היהודים
- , 'O judeu na mentalidade portuguesa do século XVI', *I Simposio Interdisciplinar de estudos Portugueses*, Lisboa 1987 vol. 1, pp. 147–169. פירו טאורס, מנטליות
- W.J. Fischel, 'Garcia de Orta — A Militant Marrano in Portuguese-India in the 16th Century', in *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Jerusalem 1974, vol. 1, pp. 407–432. פישל
- Garcia de Resende, *Cancioneiro Geral*, Centro de Estudos Románicos, Oporto 1970. קאנסיונאירו
- J. Caro Baroja, *Los judíos en la España Moderna y Contemporánea*, 3 vols. Madrid 1978. קארו בארוחה
- Vicente da Costa Matos, *Discvrsso contra los Ivdios*. Tradvcido de Lengva Portuguesa en Castellano por el Padre Fr. Diego Gavilan Vela, Canonigo Reglar de la Orden de San Norberto...Madrid 1680. קוסטה מטוס
- Frey Pedro Correia, *Graça hebraica em favor dos que a hão mister na See de Évora*, 1627, fol. 2v. קוראיה
- ” קפלן, יצחק קארדוזו, מעלות העברים – פרקים. תרגם מספרדית והוסיף מבוא והערות, ירושלים תשל”ב. קפלן
- A. Crabbe Rocha, *Aspectos do Cancioneiro Geral*, Coimbra s/d., cap. IV, pp. 45–66. קרבה רושה
- L.H. Roddis, 'Garcia da Orta: The First European Writer on Tropical Medicine and a Pioneer in Pharmacognosy', *Annals of Medical History* 1 (1929), pp. 198–207. רודיס
- J. Mendes dos Remedios, *Os Judeus em Portugal*, 2 vols. Coimbra 1895. רמדיוס, היהודים
- , 'Os judeus portugueses através dalguns documentos literarios', *Biblos* 3 (1927), pp. 237–263. רמדיוס, טקסטים
- Americo da Costa Ramalho, 'Mestre Anrique da *Farsa da fisicos* de Gil Vicente', *Humanitas* 25/26 (1973–74), pp. 91–99. רמליו
- M.I. Resina Rodrigues, 'Literatura e Antisemitismo — Séculos XVI e XVII', *Broteria* 109 (1979), pp. 41–56, 137–153. רסינה רודריגס
- P. Teyssier, *La langue de Gil Vicente*, Paris 1959, pp. 199–219. תאיסייר
- F. Talmage, 'To Sabbatize in Peace: Jews and New Christians in Sixteenth-Century Portuguese Polemics', *Harvard Theological Review* 74 (1983), pp. 265–285. תלמג'